

Філософія

УДК 1(091):130.1:2-1

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18397156>

**Релігійно-гуманістичне підґрунття історичної свідомості українства доби
Відродження і Модерну**

Шакун Наталія Валеріївна,

кандидат філософських наук, доцент, завідувачка кафедри філософії і суспільних наук, Національний університет «Чернігівська політехніка»
м. Чернігів, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-2761-9965>

Киселиця Світлана Володимирівна,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії і суспільних наук, Національний університет «Чернігівська політехніка»
м. Чернігів, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-6961-528X>

Прийнято: 12.01.2026 | Опубліковано: 28.01.2026

Анотація. Дослідження присвячено феномену історичної свідомості та її вимірам в українській релігії і філософії. **Метою** статті є з'ясування світоглядно-теоретичних засад самоідентифікації людини у вітчизняній гуманітарній думці доби Відродження і Модерну. Основне завдання – проаналізувати провідні тенденції осягнення історії та виявити особливості тлумачення соціально значущих подій у творах тогочасних українських мисленників. **Методи дослідження.** Цілісне дослідження сутності та форм історичної свідомості українства ренесансно-модерного періоду потребує застосування низки філософських та загальнонаукових методів. До таких належать: взаємоперехід абстрактного і конкретного, збіг логічного та історичного, компаративний аналіз, гіпотетико-дедуктивний метод,

моделювання, ідеалізація. **Результати.** У світоглядно-теоретичному контексті питання історичної свідомості людини гостро постало в Передвідродженні й логічно перейшло через соціогуманітарну проблематику Реформації до змісту філософії Просвітництва. Основна гіпотеза – українська філософська думка XIV-XVIII сторіччя сформувала поняття історичної свідомості та почала активно впливати на культурно-антропологічний простір українства. Автори вважають, що в добу Відродження суттєво активізувалось досягнення українськими мислениками надбань західноєвропейської філософії. Зародження концептуальних засад історичної свідомості як предмет філософського аналізу зустрічаємо в релігійно-філософській думці пізнього Середньовіччя, що спричинило неабиякий вплив на формування антропоцентричної парадигми доби раннього Відродження з її гуманістично-пантеїстичними уподобаннями й опосередковує перехід до українського (козацького) бароко. **Наукова новизна дослідження** полягає в концептуалізації історичної свідомості українства доби Відродження і Модерну як релігійно-гуманістичного феномену, що формується на перетині антропоцентричних настанов західноєвропейської філософії та автохтонних духовно-ментальних традицій. На відміну від наявних досліджень, у статті історична свідомість розглядається не лише як форма історіописання чи елемент національної пам'яті, а як світоглядно-екзистенційний чинник самоідентифікації та збереження культурної тяглості українства. **Висновки.** Доведено, що вітчизняна релігійно-філософська думка цього періоду суттєво не відрізнялася від загальноєвропейських тенденцій, проте мала деякі ментальні відмінності. Підґрунтям формування історичної свідомості тогочасного українства є взаємодія як антропоцентричних надбань західноєвропейської філософії, так і власні релігійно-філософські інтенції, котрі започаткували гуманістичну традицію ще за часів Київської Русі. Розкрита роль історії як екзистенціального чинника піднесення самосвідомості та збереження

національної ідентичності чи самобутності українського народу. **Перспективи подальших досліджень** пов'язані з поглибленим аналізом регіональних і персоналістичних моделей історичної свідомості в українській релігійно-філософській традиції, а також із порівняльним вивченням українського гуманізму в контексті центральноєвропейських та східноєвропейських ренесансно-модерних інтелектуальних процесів. Окремого дослідницького осмислення потребує вплив релігійно-гуманістичних інтенцій на формування політичної культури, освітніх практик та етичних настанов українського суспільства ранньомодерної доби.

Ключові слова: гуманізм, історична свідомість, самоідентифікація, екзистенція, менталітет, світоглядна істина, українство.

Religious and humanistic foundations of the historical consciousness of Ukrainians of the Renaissance and the Early Modern period

Nataliia Shakun,

Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor,
Chernihiv Polytechnic National University, Chernihiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2761-9965>

Svitlana Kyselytsia,

Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor,
Chernihiv Polytechnic National University, Chernihiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-6961-528X>

Abstract. *This study is devoted to the phenomenon of historical consciousness and its dimensions within Ukrainian religion and philosophy. The **purpose** of the article is to clarify the worldview and theoretical foundations of human self-identification in Ukrainian thought of the Renaissance and the Early Modern period.*

The **main task** is to analyze leading trends in the comprehension of history and to identify the features of interpreting socially significant events in the works of Ukrainian thinkers of that time. **Research methods.** A holistic study of the essence and forms of Ukrainian historical consciousness during the Renaissance and Modern periods requires the application of a range of philosophical and general scientific methods. These include: the transition between the abstract and the concrete, the coincidence of the logical and the historical, comparative analysis, the hypothetical-deductive method, modeling, and idealization. **Results.** In the ideological and theoretical context, the question of human historical consciousness arose acutely during the Proto-Renaissance and logically moved through the socio-humanitarian issues of the Reformation to the content of the philosophy of the Enlightenment. The central hypothesis posits that Ukrainian philosophical thought of the 14th–18th centuries formed the concept of historical consciousness and began to actively influence the cultural and anthropological space of the Ukrainian people. The authors maintain that during the Renaissance, the comprehension of the achievements of Western European philosophy by Ukrainian thinkers was significantly intensified. The emergence of the conceptual foundations of historical consciousness as a subject of philosophical analysis is found in the religious and philosophical thought of the Late Middle Ages. This had a significant impact on the formation of the anthropocentric paradigm of the Early Renaissance, with its humanistic-pantheistic preferences, and mediated the transition to the Ukrainian (Cossack) Baroque. The **scientific novelty** of the study lies in the conceptualization of the historical consciousness of Ukrainians during the Renaissance and Modern periods as a religious-humanistic phenomenon. This phenomenon is formed at the intersection of the anthropocentric principles of Western European philosophy and indigenous spiritual and mental traditions. Unlike existing studies, the article considers historical consciousness not merely as a form of historiography or an element of national memory, but as an ideological and existential factor in self-identification and the preservation of the cultural continuity of the Ukrainian people.

Conclusions. *It is proven that national religious and philosophical thought of this period did not differ significantly from general European trends, yet it possessed certain mental differences. The foundation for the formation of the historical consciousness of the Ukrainians of that time was the interaction of both the anthropocentric achievements of Western European philosophy and indigenous religious and philosophical intentions that initiated the humanistic tradition as far back as the times of Kyivan Rus. The role of history is revealed as an existential factor in the elevation of self-awareness and the preservation of the national identity and uniqueness of the Ukrainian people. Prospects for further research involve an in-depth analysis of regional and personalistic models of historical consciousness within the Ukrainian religious and philosophical tradition. Furthermore, it entails a comparative study of Ukrainian humanism in the context of Central and Eastern European intellectual processes during the Renaissance and Modern periods. Special research attention should be devoted to the influence of religious-humanistic intentions on the formation of political culture, educational practices, and ethical principles of Ukrainian society in the Early Modern era.*

Keywords: *humanism, historical consciousness, self-identification, existence, mentality, worldview truth, Ukrainians.*

Постановка проблеми. Проблема збереження ідентичності кожного народу загострює потребу тлумачення історії не стільки у філософському, як соціогуманітарному контексті. Перманентною екзистенціальною потребою мислячої людини є формування історичної свідомості, що створює загальноцивілізаційні підстави для пошуку підґрунтя для самоідентифікації, слугує запорукою успішної інтеграції конкретної культурно-антропологічної локації у світове співтовариство. Одним із найважливіших елементів історичної свідомості виявляється світоглядно-теоретичний досвід осмислення соціально значущих подій, який накопичується людською спільнотою в умовах інтенсивних економіко-технологічних, соціально-

політичних, морально-етичних трансформацій. Насамперед доба Ренесансу – через імплементацію принципів антропоцентризму й гуманізму – в глобальному вимірі вияскравлює низку проблем людського буття, що знаходять своє відображення в наукоцентричній парадигмі Нового часу.

На теренах України релігійно-філософська думка цього періоду суттєво не вирізняється від західноєвропейських підходів, проте демонструє унікальні риси, в яких розкривається роль історії як надважливого чинника піднесення самосвідомості та збереження соціогуманітарної та культурно-антропологічної ідентичності чи самобутності українського народу. Відтак, ретельного дослідження потребує вітчизняна філософська парадигма доби Відродження та Модерну, що почала помітно впливати на менталітет і соціальне життя українства та активно формувати історичну свідомість тогочасної спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософський аналіз історії українства та еволюції його історичної свідомості в тій чи іншій мірі знаходимо в світоглядно-теоретичних розвідках багатьох знаних в Україні гуманітаріїв. Релігійно-філософські особливості доби Відродження та Раннього Модерну в Україні стали предметом ґрунтовних досліджень В. Білодіда, В. Горського, Л. Довгої, І. Захари, М. Кашуби, О. Киричка, А. Колодного, В. Литвинова, В. Нічик, Р. Піча, М. Симчича, О. Сирцової, Я. Стратій, В. Шевченка та інших. Такі підходи демонструють перманентну суспільну потребу в об'єднанні навколо загальнолюдських цінностей з акцентом на історії не як провіденції, а, так би мовити, відстороненій оповіді про події, що створена автором-дослідником та обґрунтовано представлена сукупністю хронологічно і логічно пов'язаних значущих дат у духовному житті людської спільноти. Погляди на історію та значущі історичні постаті українства А. Бичко, І. Бичка, І. Бойченка, О. Забужко, В. Лісового, В. Лук'янця, С. Мащенко, М. Михальченка, О. Соболя, В. Табачковського, М. Поповича, Л. Филипович та інших свідчать про нагальні спроби українських

мислеників здійснити мультикультурний синтез теоцентричних, антропоцентричних і наукоцентричних елементів у вітчизняній соціогуманитарній думці. Опис і тлумачення різноманітних вимірів життєдіяльності людини репрезентовано у наукових працях С. Йосипенка, Я. Калакури, О. Калакури, П. Кралюка, Н. Мозгової, І. Огородника, С. Пирожкова, О. Рафальського, М. Русина, М. Ткачук, Ю. Федіва, Н. Федорака, Н. Хамітова, М. Юрія, Т. Ящук та інших, які гуртуються навколо проблематики цивілізаційної ідентичності українства, що, на нашу думку, корелює з пошуками світоглядної істини, яка завжди криється в структурі людського буття та має бути відкритою добродієм оповідачем (істориком, філософом, священником, політиком, митцем і такими іншими) широкому загалу.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Філософське осмислення історії доби Ренесансу та Модерну виявляється нагальною як гуманітарною, так і соціальною проблемою з огляду на перманентну проблему гуманізації соціуму. В такому контексті маловивченою залишається вітчизняна філософська та релігійна думка XIV-XVIII сторіч, що почала активно формувати національну самосвідомість і відчутно впливати на культурно-антропологічний простір українства. Цей період в історії філософії засвідчив непідробний інтерес етносів Європи один до одного й, тим самим, актуалізував необхідність досягнення українозорієнтованими мислениками надбань західноєвропейської філософії та навпаки.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є з'ясування соціогуманитарних засад самоідентифікації людини загалом і формування історичної свідомості зокрема в українській релігійно-філософській думці доби Відродження і Просвітництва. Основне завдання – проаналізувати провідні тенденції досягнення історії, виявити особливості тлумачення соціально значущих подій у вітчизняній гуманітаристиці та формування історичної свідомості. Предмет дослідження має інтегративний

характер, тому автори зосередились на синтезі філософських та загальнонаукових методів. Відтак, цілісне дослідження сутності та форм історичної свідомості українства ренесансно-модерного періоду потребує застосування принципів взаємопереходу абстрактного та конкретного і збігу логічного та історичного, компаративного аналізу, моделювання, ідеалізації, гіпотетико-дедуктивного методу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Багатовікове становлення людської цивілізації ґрунтується на самобутньому інтелектуально-емоційному способі осмислення світу кожним народом загалом і яскраво репрезентовано напруженим екзистенційно-екзистенціальним досвідом українства зокрема, для якого саме історія виступає мірилом цивілізованості чи гуманності спільноти. Пануючі релігійні та філософські парадигми на різних щаблях розвитку вітчизняного культурно-антропологічного простору повсякчас доповнюються прадавніми міфологічними уявленнями, передренесансними ідеями ісихазму, поширеного у XIV-XVII століттях, романтико-просвітницьким пафосом, ноосферним світлом тощо.

Ідею цілісності людини генетично закладено в нашу історичну спадщину, що завжди балансувала поміж Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, подібно призмі переломлювала у власному світосприйнятті надбання різних, часто несумісних традицій. На цьому тлі ідея соборності також виявляється характерною ознакою української світоглядно-теоретичної традиції. Від епічного «Слова про Ігорів похід» і «Слова про Закон і Благодать» Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха до пантеїзму Григорія Сковороди, кордоцентризму Памфіла Юркевича, універсалізму Лазаря Барановича, – неодмінним тлом є українська ментальність, що демонструє не стільки особисту тілесну прихильність чи геополітичну принагідність свого існування на перетині розмаїтих культурних шляхів, скільки перманентний зворотній рух «від серця до серця» з вірою у гармонію різносвіття. У світовідношенні українства розповсюдженою ідеологемою стає перенесення своїх духовних

потенцій на оточення (езистенцію), буттєве середовище (побут), де кожна мисляча людина переживала створені власною свідомістю два світи – «дольній» і «горній» як екзистенціальне випробування.

Філософський аналіз історичної свідомості українства періоду Відродження та Модерну в Україні не є можливим без урахування специфіки культурно-антропологічної та геополітичної ситуації означеної доби. Зовнішньополітичні умови того часу (монголо-татарська навала 1240-1320 років, окупація Литовсько-Польською державою українських земель тощо) призвели до втрати державності, актуалізували проблему самоідентифікації, спричинивши радикальні зміни практично в усіх царинах духовного життя українства.

Поняття «Відродження» характеризує «філософську думку доби, що опосередковує перехід від середньовічної культури до часу, позначеного пануванням модерної культури» [1, с. 46]. Акцентуємо на соціогуманітарних особливостях цієї доби на українських теренах, котрі пов'язані зі світоглядно-антропологічними засадами українського (козацького) бароко. Загально визнаним є той факт, що філософія Ренесансу сформувалась на підґрунті італійського гуманізму як альтернатива церковності та суттєво вплинула на духовну царину всіх європейських народів, набувши національного колориту. Культурно-антропологічною підставою появи нових релігійно-гуманітарних ідей в Україні були як взаємодія із тогочасними надбаннями західноєвропейської філософської думки, так і власних соціогуманітарних інтенцій, котрі продовжували й розвивали духовні традиції часів Київської Русі. Зокрема, висловлені Володимиром Мономахом: «...премудрыхъ слушати ... без луки бесѣдующе, а много разумѣти; не сверѣповати словомъ, ни хулити бесѣдою; ... не стрѣкати учить легкихъ власти, ни в кую же имѣти, еже от всѣхъ честь» [12].

Саме в добу так званого Передвідродження активізувалося досягнення вітчизняними мислениками надбань світової філософії та зробило помітною

участь українства в загальноєвропейському філософському процесі доби Відродження. Сприяло цьому як поширення на українських теренах перекладених творів з логіки, медицини, математики, астрології та інших наук доступною мовою для широкого загалу, так і навчання східноєвропейської молоді в західноєвропейських університетах. До прикладу, впродовж XV-XVIII століть за кордоном навчалось близько п'яти тисяч осіб з України, Білорусії й, частково, Росії [11, с. 33-34].

Особливо помітно вплинули на формування історичної свідомості означеної доби ідеї ренесансного неоплатонізму [7, с. 156]. В його змісті зустрічаємо натуралістичний пантеїзм, що ґрунтувався на принципі єдності Бога і світу зі ствердженням цінності земного світу та ірраціональне осягнення дійсності, що виявлялось в єресях та ортодоксальному релігійному містицизмі. Пантеїстична містика спиралася на Божу іскру в людині як найдосконаліше творіння Бога, котре своїми земними діяннями має підтверджувати це метафізичне походження.

Ортодоксальний релігійний містицизм, навпаки, наполягав на поширенні «єдино вірного» тлумачення подій земного життя, постулюючи догмат пасивності людини та передвизначеності всіх подій Божою волею. Солідаризуємось із думкою Марії Кашуби, яка його символами вважає І. Вишенського через наполегливість щодо необхідності духовного вдосконалення людини у келії монастиря чи печери, ізоляції від світу з його принадами і намаганні «дотиснутися до Христа» [7, с. 157], а також Йова Княгинецького, Віталія з Дубна, Ісайю Косинського та Йова Почаївського (Желіза).

Стає не менш очевидною потреба в гуманізації культурно-антропологічного простору на українських теренах представниками іншого табору – подвижниками, котрі організували братський рух і книговидавництво. Це, зокрема, – Юрій Котермак із Дрогобича, Лукаш з Нового міста (Лукаш Русин-Новоміський), Станіслав Оріховський-Роксолан,

Григорій Чуй-Русин (Григорій Самбірський), Павло Русин із Кросна, Іван Туробінський-Рутенець, Іван Вишенський, Іван Гербурт та інші затребувані суспільством інтелектуали. Під впливом антропоцентризму тогочасні мисленики зосереджувались на популяризації ідей унікальності, гідності, цінності людського життя. Акцентуючи увагу на дослідженні дієвої присутності мислячої і відповідальної людини у поцейбічному світі, їх зусилля спрямовуються на піднесення статусу особистості в соціумі, усвідомлення важливості зробити це основоположним принципом суспільної організації. Концентрація уваги на «земній» історії розширює її семантичний горизонт в бік волевиявлення: «згідно з баченням українських ранньомодерних мислителів, саме воля є відповідальною за остаточне прийняття рішення і вчинки як такі» [5, с. 124].

У добу Відродження на тлі інтенсифікації світоглядно-теоретичного аналізу цивілізаційних проблем людства загалом вивчення власної історії набуває надзвичайної актуальності для українозорієнтованих інтелектуалів, особливо в умовах несприятливої зовнішньої та внутрішньої екзистенційної ситуації (польсько-литовська експансія, татарські набіги, зазіхання Росії, суспільно-політичні чвари тощо). Доленосна значущість знань як про давні часи, так і про сьогодення виявилася в період національно-визвольної боротьби українського народу проти польського панування в 1648-1657 років за гетьманства Богдана Хмельницького. Тут доцільно провести паралель із думкою сучасного українського історика Юрія Терещенка, який окреслює шлях формування національної свідомості через низку компромісів між старою аристократією та новими політично активними групами: «У разі зупинення еволюційної регенерації еліти настає її зміна у більш радикальних формах – шляхом зовнішньої війни або внутрішньої революції» [14, с. 103]. Ці процеси потребували велетенської духовно-інтелектуальної потуги нації, про що свідчить той факт, що майже всі студенти й викладачі Києво-Могилянської академії влилися в козацько-повстанську армію Богдана

Хмельницького, ідеологічно цементували її військову й державотворчу дієздатність.

Важливим аспектом з'ясування специфіки тлумачення історії в українській філософській думці XVI-XVIII сторіч є той факт, що з появою братських шкіл, друкарень (найбільша із яких розташовувалась в Києво-Печерській лаврі), Острозького, Київського колегіуму та слов'яно-латинських шкіл в Новгород-Сіверську та Чернігові започатковується, так би мовити, регулярний академічний моніторинг суспільно значущих подій. Формується суспільний запит на книгодрук. Крім богослужбових текстів і молитовників, з'являються й твори з очевидною світською проблематикою. Чіткий соціогуманітарний зміст міркувань про людину не тільки у співвідношенні з Богом зустрічаємо, зокрема, в релігійно-філософській творчості Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Дмитра Туптала. Друкарня Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря показала світові проповіді й вірші Лазаря Барановича, низку творів Іоана Максимовича й таке інше.

Варто зазначити, що вузько спеціалізованих наукових праць, присвячених питанням філософського осмислення історії в українській гуманітарній традиції доби Відродження, не зафіксовано. Проте, народний епос, агіографічні, мемуарні, літописні, полемічні, публіцистичні праці тощо виявляють не тільки сукупність оповідей (історію), але й включають спроби його філософської інтерпретації. Висвітлення подій та явищ суспільного життя у творах українських гуманістів набуває переважно форми локальних описів «славетних діл», «звитяжств», «тріумфів», «героїчних діянь», «подвигів ратних» тощо. До прикладу, поема Аноніма «Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512-го» спеціально присвячена переможній битві війська Костянтина Острозького з татарами. Автор побіжно звертає увагу на невизначеність причини події, не прагнучи осмислити її в контексті загальної динаміки суспільних подій, але для уникнення спонтанності у взаєминах із татарами, раціонально обґрунтовується

необхідність об'єднання національних сил у боротьбі проти татарського засилля, що концентровано втілилось у твердженні: «сила в кулаці, не в окремих пальцях» [2, с. 66]. Визнається, що впорядкування невизначеності, хаосу буття підвладне лише людям. Важливо зазначити, що характер подій людського життя Анонімом нерозривно пов'язується з їхньою, тобто людською, а не Божою волею. Тому він переконаний, що «брати наші нарікають та у відчаї плачі до небес здіймають, а надію лиш на нас бідні покладають» [2, с. 6-7].

В іншому творі анонімного автора «EPICEDION, себто вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького» зустрічаємо розуміння суспільної функції дієписців, що «славлять на весь світ подвиги великі» [1, с. 20]. Мисленик усвідомлює, що оповідь про подію, тобто її історія, є певною мірою обмеженою, суб'єктивною, її особливість полягає в тому, що до неї неможливо «ні додати, ні вкоротить – діло завершилось» [1, с. 20]. Тому, будучи впевненим у завершеності своєї оповіді про здійснене діло, він наголошує на правдивості особисто написаного та наполягає на необхідності розрізнення правди та вимислу. Це означає, що з XV-го сторіччя завданням української філософії є не тільки моральне повчання, що підтримує традицію, а й сама історія, яка постає репрезентантом світоглядної істини, бо вважається, що правдиве висвітлення подій для «нинішнього віку» є настільки ж важливим, наскільки важливі ліки для хворого, котрий вкрай їх потребує.

Привертає увагу той факт, що у світлі поширення ренесансних ідей українські оповідачі XV-XVII ст. все більше відходять від теологічної проблематики, зосереджуючись на дослідженні багатоманіття виявів людської життєдіяльності. «У XVII ст. у моральному вченні українських мислителів вперше з'являється позитивна оцінка високої міри соціалізації індивіда» [5, с. 123]. В оповідях значне місце відводиться описам природнокліматичних та географічних умов існування людини, розмаїття тваринного та рослинного світу, аналізу етнічного та демографічного складу населення, характеристики

суспільних відносин, побуту, торгівлі, ремесел тощо (до прикладу, збірка епіграм ієромонаха Климентія, «Похвала місту Острогу» Симеона Пекаліда).

Нам видається своєрідним апогеєм ренесансного осмислення історії українськими філософами XV сторіччя репрезентація історичної свідомості Юрієм Котермаком-Дрогобичем. Так, у «Прогностичному судженні про 1478 рік» філософ вибудовує таку версію інтерпретації суспільного поступу, за якою все людське життя виявляється підпорядкованим не сліпому провидінню, а небесним законам. Подібно до києворуських літописців, які міжусобиці, нашествия чужинців і таке інше тлумачили астрологічно, пов'язуючи історичні події з дією небесних світил (скажімо, Київський літопис визначає появу знамення на небі як сигнал майбутнього кровопролиття), Ю. Дрогобич причинність у світі також пов'язує із силою та взаємовідносинами зірок [6, с. 177]. На думку мисленика, історія як оповідь про життєвий шлях людей виявляється неможливою без уміння узгоджувати свою мету із подіями на небі, уміння враховувати небесні впливи.

Разом з використанням світоглядно-астрологічних ідей язичництва, прикметною рисою історичної творчості вітчизняних гуманістів доби Ренесансу та Модерну було звертання й до античної тематики. Це стало суттєвою ознакою нагальності повернення (навернення) до язичницького плюралізму, який ми часто зустрічаємо в релігійно-філософській творчості Ю. Дрогобича, але вже не в східно-астрологічному, а в греко-римському варіанті. Учасниками української історії стають, зокрема, такі боги, як Марс, Зевс, Кліо й такі інші [див. 6].

З'ясовуючи витоки українства в релігійно-гуманістичному контексті, ще далі просувається Станіслав Оріховський-Роксолан, котрий, маючи блискучу європейську освіту, звертається до необхідності переосмислення вітчизняної духовної спадщини загалом. На його думку, коріння гуманістичних ідеологем українства криється не в сумнівних нащадках біблійного Ноя, а в скіфо-сарматській добі, де першими істориками Давньої України можна назвати

скіфських філософів Токсаріса та Анахарсія Скіфського [15, с. 153], котрі жили в VI сторіччі до нової ери.

В умовах пошуку шляхів збереження самобутності українського народу в середовищі гуманістів XV-XVI сторіччя посилюється інтерес до історії українства, що виявляється в актуалізації киеворуського літописно-філософського спадку. Вітчизняний Ренесанс в питаннях світоглядної істини активно долучається до постановки та розв'язання проблем самоідентифікації на тлі хронології подій, що, насамперед, виявляється у зверненні до філософської думки Київської Русі, в той час як західний Ренесанс акцентував увагу на «відновленні» греко-римських наук і мистецтв. «В «Повчанні» Володимира Мономаха та багатьох інших пам'яток киево-руської письменності, читається заклик вірити «всім серцем і всією душею» [3, с. 35], що позиціонується як духоборче світовідношення.

Варто підкреслити, що наприкінці XVI-го й початку XVII-го сторіччя під впливом західноєвропейської Реформації на українських теренах зміцнюється інтелектуальний рух релігійних та філософських еліт, який експлікував принципи наукоцентризму на освіту, політику, релігію, мораль тощо, привертає увагу до історії та її тлумачення у соціогуманітарному контексті, що не могло не вплинути на тогочасний культурно-антропологічний простір. Долучаємось до тлумачення сучасним українським релігієзнавцем Анатолієм Колодним доби Модерну як такої, що відкриває принципово нові підходи й до осмислення дійсності в релігії: «В ситуації визнання підпорядкування всіх подій доквілля об'єктивним законам теологам складно стало говорити про Бога як про об'єктивну силу історії» [9, с. 8]. Якщо в країнах Західної Європи історія в реформаційній інтерпретації набувала форми повернення або боротьби за відновлення первісного християнства, то на вітчизняних теренах реформаційність в розумінні історії виявилася в акцентуванні оповідей та поширенні «казань» (проповідей) в межах православно-релігійного руху за відновлення киеворуського сповідання віри,

боротьби проти уніатства й католицизму, спротиву польсько-литовській владі та відстоюванні права на власну державність і національну гідність.

В умовах соціально-політичної ситуації, що склалася в Україні XVI-XVIII сторіччя, історія, як фіксоване й збережене знання про минувшину й сучасність, стає особливо значущою складовою духовного життя суспільства. У соціогуманітарному вимірі вона виявилась вагомим чинником піднесення національної свідомості, стаючи предметом стійкої уваги з боку інтелектуальної громадськості. Поділяємо підхід до феномену тяглості в київській історії ранньомодерної України, яка «тривала до 40-х років XVI ст. Вона набула дальшого розвитку у виданому в 1635 році (спочатку польською, а потім староукраїнською мовами) «Патерику» Сильвестра Косова» [17, с. 172]. Прагнення осмислити, впорядкувати та зберегти для прийдешніх поколінь інформацію про значущі події в житті людської спільноти спричиняє в Україні появу нової хвилі літописів, дієписців, «хронографів», «хронік» тощо, котрі збагачують історичну свідомість українства.

Це свідчить про необхідність корекції світоглядно-теоретичного підходу, в якому «в соціокультурну методологію історії включається розуміння множинності тих начал, на основі яких можлива сама оповідь про події» [18, с. 114]. Історія як оповідь про моральні та аморальні вчинки попередників та сучасників, входила до курсу риторики, але мала суттєві відмінності, виходячи із контексту релігійно-філософського навантаження курсу. В осягненні історії українства на «авансцені» з'явилась патріотична героїка поряд з ідеологемами наукоцентричного і просвітницького змісту, де історія вважалась «дзеркалом славних подій», а суспільна функція мисленика – філософа чи священника – вбачалась у наполегливому формуванні історичної свідомості. Їх основним завданням визначалось уславлення суспільно значущих справ предків, оспівування подій з гуманістичним підґрунтям, поширення прикладів для наслідування, стимулювання особистісної потреби у славі тощо. Тож, цілком очікувано перманентна екзистенційно-екзистенціальна основа проблеми

вибору та відповідальності за нього потребує «доконечного врахування історичної ситуації і традицій, що змушує сприймати світ як співмірний людському духу» [8, с. 12].

Варто зауважити, що в українському культурно-освітньому просторі предметний виклад історії розпочався в Чернігівському колегіумі, який був створений з ініціативи та безпосередньої участі архієпископа І. Максимовича. Професори колегіуму займалися переважно питаннями, що стосувалися практичного життя людини: онтологією, етикою, естетикою, політикою, історією та іншими галузями знань [10, с. 141]. Ідеї гуманізму, громадянської активності, історичної свідомості тощо яскраво виявилися в ораторсько-учительській прозі другої половини XVII ст., зокрема, у Лазара Барановича, Іоаникія Галятовського, Варлаама Ясинського, Дмитра Туптала та інших. Суспільний ідеал просвітники формували на основі ідей свободи, рівності і власності, звісно, не оминаючи теоцентричний підхід до подій. Вже в першій половині XVIII ст. деякі викладачі знайомили студентів з прогресивними, на їх погляд, соціогуманітарними вченнями як вітчизняних, так і закордонних мисленників, культурою Модерну, ідеями Передпросвітництва. Особливо це було помітно в лекціях Феофана Прокоповича, Стефана Калиновського, Мануїла Козачинського, Георгія Кониського. Школа носила загальноосвітній характер риторико-філософського типу. Випускники Києво-Могилянської академії стали в Україні першими носіями ідей Просвітництва. Серед просвітників – випускників Києво-Могилянської Академії були літератори, перекладачі, публіцисти, зокрема Микола Мотоніс, Василь Рубан, Григорій Полетика, Яків Козельський та інші.

Українська гуманітаристика другої половини XVII початку XVIII сторіч зазнає відчутного впливу бароко, зокрема, в художній літературі та філософії – «курйозних віршах» Івана Величковського й деяких творах Григорія Сковороди. Ідеї істинності життя популярного мандрівного філософа – у сродній (спорідненій) праці, палке прагнення бачити в Україні людей «із

світлим розумом і гарячим серцем», прославлення борців за волю – такі загальні напрями духовної спадщини гуманіста і патріота українства, якого «світ ловив, та не спіймав» [4]. Не випадково Г. Сковорода як активний прихильник кордоцентризму назвав свою збірку творів «Сад божественних пісень», де із Премудрості народжується «дух свободи», крізь соборність людей, ідеал вольності підноситься воля як головна особистісна «міра» в житті» [13, с. 45]. В ньому народжується рішучість, намір та бажання «українського Сократа», чия філософія серця оцінює волю як живу воду, головну міру особистого життя, а «думки серця... непомітні, ніби їх зовсім немає, але з цієї іскри повстає велика пожежа, виникає повстання та руїна; від цього зерна залежить ціле дерево нашого життя» [13, с. 123]. Сковородинівський релігійно-гуманістичний контекст тлумачення історії людської спільноти та біографії людини не викликає сумніву: «Без Бога і за морем погано», «Добра слава, краща за м'який пиріг» [16, с. 390] і таке інше.

Висновки. У статті доведено, що українська релігійно-філософська думка доби Відродження і Модерну розвивалася в руслі загальноєвропейських гуманістичних тенденцій, водночас зберігаючи власні ментальні й духовні особливості, зумовлені історичною тяглістю та культурно-антропологічною специфікою українства. Наукова новизна дослідження полягає в концептуальному осмисленні історичної свідомості як релігійно-гуманістичного феномену, що формується на перетині антропоцентричних надбань західноєвропейської філософії та автохтонних релігійно-філософських інтенцій, започаткованих ще в добу Київської Русі.

Обґрунтовано, що в ренесансно-модерному світоглядному контексті історія поступово втрачає статус виключно богонатхненного процесу й постає як осмислена оповідь про події «земного» життя, сконструйована автором-дослідником у межах певного культурно-історичного горизонту. Запропонований підхід дозволяє розглядати історичну свідомість не лише як форму історіописання чи елемент колективної пам'яті, а як екзистенціальний

чинник самоідентифікації особистості та спільноти, що забезпечує збереження національної ідентичності та культурної самобутності українського народу.

Показано, що з відходом від домінування теологічної проблематики в гуманітарному знанні посилюється увага до так званої земної історії, яка розширює соціоцентричний горизонт філософського мислення й набуває значення дієвого засобу соціогуманітарної рефлексії та суспільної консолідації на підґрунті спільних духовних цінностей.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим аналізом регіональних і персоналістичних моделей історичної свідомості в українській релігійно-філософській традиції, а також із порівняльним вивченням українського гуманізму в контексті центральноєвропейських та східноєвропейських ренесансно-модерних інтелектуальних процесів. Окремого дослідницького осмислення потребує вплив релігійно-гуманістичних інтенцій на формування політичної культури, освітніх практик та етичних настанов українського суспільства ранньомодерної доби.

Список використаних джерел

1. Анонім. EPICEDION // Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: У 2 ч. Київ: Наукова думка: Основи, 1995. Ч. 2. С. 20-39.
2. Анонім. Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512-го // Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: У 2 ч. Київ: Наукова думка: Основи, 1995. Ч. 2. С. 5-10.
3. Горський, В. Історія української філософії. Київ: Наукова думка, 2000. 286 с.
4. Григорій Сковорода. Буквар миру: книга для сімейного читання. Харків: Клуб сімейного читання, 2015. 320 с.
5. Довга, Л. Засади оцінки та вибору вчинків в українських моральних вченнях XVII ст. // Філософська думка України XI–XVIII ст.: від патристики до схоластики / авт. кол. Стратій, Я., Киричок, О., Сирцова, О.,

Довга, Л., Симчич, М., Піч, Р., Білодід, В. Київ: НАН України, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди, 2021. 627 с.

6. Дрогобич, Ю. VERBA MAGISTRI: пророцтва і роздуми. Дрогобич: Вимір, 2001. 343 с.

7. Кашуба, М. Утвердження українського Ренесансу. *Філософська думка*. 2001. № 4. С. 153-157.

8. Киселиця, С. В. Віра як екзистенціал людського буття: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2013. 19 с. URL: <https://www.academia.edu/48906900/> (дата звернення: 07.12.2025).

9. Колодний, А. М. Премодерн, модерн і постмодерн в контексті історії християнства. *Українське релігієзнавство*. 2005. № 35. С.5-32. URL: <https://uars.info/index.php/uars/article/view/1593?articlesBySameAuthorPage=8> (дата звернення: 21.12.2025).

10. Мащенко, С. Українські мислителі XVII – XVIII століть на Чернігово-Сіверщині. Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. 155 с.

11. Микитась, В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ: Абрис, 1994. 288 с.

12. Повчання Володимира Мономаха (За Лаврентіївським літописом 1377 р.). / В. В. Яременко, ред. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком), 1990. URL: <http://litorys.org.ua/pvlyar/> (дата звернення: 03.12.2025).

13. Сковорода, Г. С. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни // Сад божественных пѣсней. Вірші, байки, діалоги, притчі. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1988. 319 с.

14. Терещенко, Ю. І. Визвольні процеси в Англії та Україні XVII ст. Олівер Кромвель і Богдан Хмельницький / Л. Івшина, ред. День вдячності. Київ: ТОВ «Українська прес-група», 2019. С. 103-122.

15. Українська література XIV–XVI століть: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні

повісті. Поетичні твори. / Вступ. ст. і ред. В. Микитась; упоряд. В. Колосової. Київ: Наукова думка, 1988. 600 с.

16. Федорак, Назар. СквородаР. Життя, творчість, спадок / Пер. Наталія Косенко. Харків: Видавничий дім «Школа», 2022. 416 с.

17. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с. URL: <https://library.megu.edu.ua:9443/jspui/bitstream/123456789/4485/1/2022-Tsyvilizatsijna-identychnist-ukrainstva.pdf> (дата звернення: 27.12.2025).

18. Шакун, Н. В. Соціокультурний підхід до історії як альтернатива історичному монізму *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2018. № 1 (11). URL: <http://journals.stu.cn.ua/index.php/2412-1185/article/view/134169> (дата звернення: 10.12.2025).